

**ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

Խորհրդային Միության փլուզումից և մարքսիստական ուսմունքի քննադատական վերանայելու ժամանակվանից հասարակական գիտությունների մեջ հատկապես պատմագիտությունն է պահանջ գրում շատ հիմնահարցերում նորովի մոտեցում դրսևորելու: Նման մոտեցում անհրաժեշտ է կիրառել հիմնականում նոր և նորագույն պատմաչղանների վերաբերյալ, որտեղ սխալներն ու թերություններն առավել ակնբախ են: Հին և միջնադարյան դարաչղանների պատմությունն ուսումնասիրություններում դիտական հիմքերից շեղումները անհանգստացնող որակ չեն կազմում, այդ պատճառով էլ ձեռքբերումներն ավելի ակնառու են: Հանգամանք, որը պայմանավորված է եղել նրանով, որ այդ պատմափուլերի նկատմամբ վերաբերմունքը խիստ քաղաքականացված չի եղել, և բացի այդ պատմագիտական ուղի հարթող ավագ սերնդի անվանի հայագետները (Ն.Մառ, Ն.Ադոնց, Հ.Մանանգյան, Հ.Օրբելի և շատ ուրիշներ) ստեղծադործել են հենց հին և միջնադարյան պատմության ասպարեզում:

Ինչպես հայտնի է, մարդկային հասարակության առաջընթացը կատարվում է աստիճանաբար, վերընթաց ուղիով, շարունակական սկզբունքով: Նորը ծնվում է հնի ընդերքում և հրապարակ գալով իր շատ կողմերով խարսխվում է նախկինի վրա: Իր առաջացումն ու գոյությունն ավելի առաջադեմ ու հիմնավոր դարձնելու մղումով, որպես կանոն, նորը սկսում է նախկինի արմատական, ծայրահեղ ժխտումը, որը բացասական հետևանքների է հանգեցնում: Այդ նույն երևույթները դիտարկվում են հատկապես հասարակական կյանքում կատարվող հեղափոխությունների ժամանակ, մանավանդ դրանց առաջին շրջանում:

1980-ական թվականների վերջերից սկսված վերակառուցման և անկախության առաջին տարիներին հախուռն կերպով քննադատվում ու ժխտվում էին խորհրդահայ պատմագրությունն ձեռքբերումները: Եվ այդ կատարվում էր այնքան ոգեշնչված և, ընդունում էր այնպիսի

ծավալներ, որ անհրաժեշտություն դառնացավ ընդդիմանալ նախկին Հասարակարգը ժխտելու ընդհանուր միջնորոտում խթանվող այդ ծայրահեղություններին¹:

Այժմ, կրքերի բորբոքմանը հաջորդած հանդարտ պայմաններում, Հնարավոր է անկողմնակալ ու համակողմանի մոտեցմամբ արժեքավորել անցյալում կատարվածը և փորձել հաղթահարել գաղափարական պարտադրանքի հետևանքով առաջացած թերություններն ու բացթողումները:

Հարկ ենք համարում նախապես նշել, որ սույն Հոդվածը հեռու է ուղղություն տվող և իր վերջնական հանգրվանին հասած ավարտուն տեսակետներ առաջադրելու հավանություններից: Որոշ հարցադրումներ կատարելով, հատկապես երիտասարդ պատմաբանների և հարակից մասնագիտությունների հետադոտուների ուղադրությունն ենք հրավիրում հետաքրքրություն ներկայացնող այնպիսի հարցերի վրա, որոնք բավարար չափով չեն ուսումնասիրվել կամ երբեմն էլ դուրս են մնացել հետադոտության ոլորտից: Եվ եթե մեր որոշ նկրտումները մասնագետներին խորհելու տեղիք տան, ազդակ դառնան մտորելու, շոշափվող ու դրա հետ առնչվող խնդիրների շուրջ, հետադոտողների գիտական տեսադաշտում ծնվեն թարմ ու նոր գաղափարներ, մենք բավարարված կլինենք: Մանավանդ որ այդ ամենն ինչ որ ձեռք է հասնում իր անդրադարձը կունենա պետական պատվերով ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից, հանրապետության մասնագետների մասնակցությամբ նախապատրաստվող հայ ժողովրդի քառահատոր պատմության ստեղծման գործընթացի վրա: Դրանով լիովին արդարացված կլինի սույն Հոդվածի երևան դալը:

Հին և միջնադարյան պատմափուլերի հետադոտման բնագավառում, ինչպես նշեցինք, նվաճումներն առավել ծանրակշիռ են: Այդ իրողությունը բացի գաղափարական հարկադրանքը թույլ արտահայտվելուց պայմանավորված է եղել նաև հետևյալ հանգամանքով: Խորհրդային տարիներին լայն թափ են ստացել մի կողմից հնագիտական պեղումները, որոնք հարուստ նյութ են ընձեռել, մյուս կողմից ծավալվել է պատմիչների երկերի և այլ սկզբնաղբյուրների (վիճական արձանագրություններ, օտար աղբյուրները հայերի և

¹ Վ.Բարխուդարյան, Խոհրդային պատմագիտության գնահատման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1990, N 4:

Հայաստանի մասին, դրամագիտական, ազգագրական, բանահյուսական և այլ նյութեր) հրապարակումը: Աղբյուրագիտական հարուստ բազան հիմք է դարձել գիտական մնայուն հետազոտություններ կատարելու:

1. Աշխարհայացքային մոտեցմամբ խոր ու համակողմանի ուսումնասիրվել են անտեսական կյանքի զարգացումը և սոցիալ-դաուսարդային ալայքարի հիմնախնդիրները: Սակայն այս ասպարե-վում ի Հայտ ևն եկել իրականութունից հեռանալու և ծայրահե-ղութուններին տուրք տալու միտումները: Միմյանց փոխկապակց-ված, բադմաթիվ գործոններով պայմանավորված հին և միջնադար-յան հասարակութունների հարուստ պատմության առանցքը դարձվել է միայն սոցիալականը՝ ստրուկների և ստրկատերերի, ճորտերի և ճորտատերերի կամ հարսաահարողների և ճնշվողների հակամար-աութունը, պայքարը: Գաղափարական նման ուղղվածության հետևանքներն ընդհանուր դաշտ ստեղծեցին հին Հայաստանը դիտարկելու որպես ստրկատիրական հասարակարգ: Անտարակույս է, որ ստրկական աշխատանք է կիրառվել բերդերի, քաղաքների, ջրանց-քների և այլ խոշոր կառույցների շինարարութուններում: Սակայն այդ կատարվել է ռազմագերիների աշխատուժն օգտագործելու միջո-ցով: Արտադրության հիմնական ճյուղի՝ գյուղատնտեսության աշխատանքները ստրկական աշխատուժի միջոցով կազմակերպելու վերաբերյալ տվյալներ չունենք:

Թերես գիտականորեն ավելի հիմնավոր և ընդունելի էին Ն.Աղոցի, Հ.Մանանդյանի և այլ պատմաբանների ուսումնասի-րութունները և նրանց այն աեուակետներն ըստ որոնց հին Հայաս-տանում գոյություն չունեն ստրկատիրական հասարակարգ: Այնտեղ, ինչպես ե. միջնադարյան Հայաստանում, տնտեսության հիմքը կազ-մում էր գյուղական համայնքը: Հայ շինականը իր տիրոջից տարբեր ձևերի ու չափերի կախվածությամբ շարունակում էր օգտվել համայնքից և կատարել համայնքի անդամի իր պարտավորու-թյունները: Հետևաբար հին շրջանից անցումը դեպի միջնադար կատարվեց ոչ թե ստրկական հասարակարգի քայքայման հիմքի վրա, այլ հավանաբար առավել հանդարտ, խաղաղ ուղիով, շինականի իրավատնտեսական իրավիճակի մեջ փոփոխութուն կատարվելով:

Բոլոր պարագաներում խիստ հասունացել ու անհրաժեշտ է դարձել վերջին տասնամյակներում հնագիտական պեղումների և այլ

եղանակներով կուտակված թարմ նյութերը շրջանառության մեջ դնելով կրկին անդրադառնալ Հին Հայաստանի Հասարակարգի բնութագրման հիմնահարցերին և գրանով իսկ հստակեցնել, պարզությունն մտցնել Հին շրջանից դեպի միջնադարը կատարված անցումային իուլի իրադարձությունների մեջ:

2. Վերջին տարիներին, բնականաբար, շատ են արծարծվում մեր ժողովրդի Հազարամյակների պատմության մեջ եկեղեցու ունեցած վիթխարի գերի ու նշանակության հարցերը: Մի հանգամանք, որը խորհրդային տարիներին հանիրավի անտեսվել էր: Այդ խնդիրների նկատմամբ Հետաքրքրությունն աշխուժացավ Հատկապես քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձնելու 1700-ամյա Հորելյանական միջոցառումների առիթով: Կարծում եմ սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ եկեղեցու հարցում ևս տակավին չի հաջողվել լիովին թափանցել երևույթների հետախորհրդերը և դիտական քիչ թիվ շատ սպառնիչ մեկնություններ տալ նրա գործունեության բոլոր կողմերին:

Այն, որ եկեղեցին մեծապես նպաստել է մշակութային արժեքների պահպանմանն ու մշակույթի զարգացմանը, այն, որ իրեն միակ համազգային կազմակերպության պետության բացակայության պայմաններում փաստորեն փոխարինել է նրան, իր վրա է վերցրել նրա գործունեությունը, Հայտնի են: Հարկ է սակայն, որ այդ ընդհանրական ու ճանաչում գտած դրույթներն ամրապնդվեն փաստական տվյալներով ու իրենց մարմնավորումը դնեն կոնկրետ պատմական ժամանակաշրջանների իրադարձությունները բացահայտելու պարագայում:

Ժողովրդին միավորող նոր ուսմունքը. քրիստոնեությունը առաջինը պետական կրոն դարձնելի շրջում է մեր ազգային ինքնատիրությունը, բայց բավարար չէ և ոչ էլ նպատակահարմար միայն գրանով գոհանալը: Քրիստոնեական աշխարհում Հայ եկեղեցին առաջինը կամ առաջիններից մեկը լինելով պահպանեց իր ինքնությունը, ինքնատիրությունը, չմիավորվեց Հունառուղղափառ դավանանքի հետ, ինչպես որոշ եկեղեցիներ: Մյուս կրոնական ուսմունքներին միանալով կկորցնեն իր ինքնությունը և, որ գլխավորն է, կկորցնեն երկրի քաղաքական անկախության համար պայքարի իր ներուժը, գորեղությունը: Հայ եկեղեցին ողջ միջնադարում ընդդիմանալով միարարական (ունիթորական) շարժմանը, մնաց իր

ժողովրդի հետ, որպես նրա ազգային ինքնությունը մարմնավորող ու պահպանող հիմնական ուժ: Հակաքաղկեզոնական մշտական դիրքորոշումը կարծում ենք անհրաժեշտ է կամրջել հրկրի քաղաքական ինքնուրույնությունը, ժողովրդի ազգային ինքնությունը պաշտպանելու համար, անգամ կտրելի է ասել բախտորոշ, նշանակություն ու նեցող դիրքորոշման հետ:

3. Հայտնի է, որ Հայ ժողովուրդը մշտապես առանձնահատուկ հակվածություն ու սեր է ունեցել և ունի կրթության նկատմամբ: Տակավին IV դարի կեսերին, երբ ղեռն է չկային Հայերեն գրեր, պահանջ էր զգացվում, և Աշախատի նշանավոր ժողովում Հայոց կաթողիկոս Ներսես Մեծը առաջ քաշեց դպրոց բացելու և Հայ մանուկներին կրթություն տալու լսողություն: Գրերի գյուտից անմիջապես հետո լայն թափ ստացավ, և մեծ ծավալներ ընդունեց դպրոցներ բացելը և բնակչությանը Հայկական գրերով ուսուցանելը: Հետագա դարաշրջաններում որքան էլ երկիրը դժվարին դրություն մեջ է ընկել, ամեն մի ընտանիքի և ողջ երկրի համար մատաղ սերնդի ուսման կազմակերպումը ստալնային ու գլխավոր հոգացության ինչի էր և: Ավելին, օտար երկնակամարների տակ՝ Հայկական գաղութներում, մանավանդ այնտեղ Հաստատվելու առաջին շրջանում, որքան էլ աննպաստ են եղել գոյատևման պայմանները, Հայերը զրկանքների գնով առաջին պլանում են պահել ուսումնական օջախների բացումը: Պատահական չէ, որ նախախորհրդային ժամանակաշրջանում կրթական նշանավոր կենտրոնները՝ Լազարյան ճեմարանը, Ներսիսյան, Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցները և շատ ուրիշներ, գտնվում էին արտերկրում: Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ արդի ժամանակաշրջանում Եվրոպայի ժողովուրդների մեջ բնակչության քանակի համեմատությամբ Հայաստանը սովորողների թվով դարձեցնում է առաջին տեղերից մեկը: Հետևաբար կասկածից վեր է, որ ուսման նկատմամբ սերը Հայ ժողովրդին բնութագրող հատկանիշ է:

Ջարգացած միջնադարում՝ IX-XIV դարերում գրականության, իրավունքի, կերպարվեստի, ճարտարապետության, բժշկագիտության և գիտական, մշակութային մյուս ճյուղերի զարգացման հետ մեկտեղ և նպաստավոր ընդհանուր այդ միջավայրում լայն տարածում գտավ ու մեծապես առաջադիմեց ուսումնական գործընթացը: Տարրական

կրթութիւնն ապահովող դպրոցների կողքին ստեղծվեցին առավել ընդգրկուն և խոր գիտելիքներ տվող կրթօջախներ՝ վարդապետարաններ: Վերջիններս եղակի չէին և ծնունդ առան հայ դպրութեան, գիր ու գրականութեան նշանավոր կենտրոններում՝ Անիում, Կորսում, Սսում, Սանահինի, Հախպատի, Գոշավանքի, Ակների, Կամրջաձորի, Կեչառիսի, Այրիվանքի, Գլաձորի, Տաթևի, Նարեկա վանքերում և այլ վայրերում:

Այդ վարդապետարաններում դասավանդում էին գիտութեան և մշակույթի ճանաչված դեմքերը՝ Գրիգոր Մաղիստրոսը, Հովհաննես Իմաստասերը, Ներսես Շնորհալին, Գրիգոր Նարեկացին, Վահրամ Ռաբունին, Մխիթար Գոշը, Դավիթ Այսպատրղին, Անանիա Նարեկացին, Ներսես Մշեցին և շատ ուրիշներ: Ուսումնական այդ հաստատութիւններն իրենց մակարդակով մոտենում, իսկ որոշներն էլ, կարելի է ասել, հասել կամ հասնում էին միջնադարյան բարձրագույն կրթութեան մակարդակին: Գլաձորի ուսումնարանը հենց համալսարան էլ անվանվում էր: Միջնադարյան Հայաստանում ձևավորվում էր բարձրագույն կրթութիւնը: Եվ եթե երկրի զարգացումն ընթանար իր բնականոն եղանակով, չլինեին օտարի ավերիչ արշավանքներն և ծանր ու դժգոհ տեական տիրապետութիւնը, Հայաստանում համալսարանական կրթութիւնը կսկսեր միջնադարից և կունենար շարունակական զարգացում: Այնպես ինչպես եվրոպայում, ուր համալսարանական կրթութիւնը սկսվեց XIII դարից (Բոլոնիայի համալսարանով) և առանց մեծ ընդհատումների ունեցավ իր շարունակութիւնը:

Յավոք, հատուկ ուսումնասիրութիւններ չկան այս գարաշըջանի վարդապետարանների մասին, եթե վերանայք Գլաձորին նվիրված աշխատանքներից: Մանրախույզ հետազոտութիւնները նոր ու հետաքրքիր ծալքեր կբացեն երկրի գիտակրթական կյանքի մասին, աննախընթաց վերելք ու ծաղկում ապրող և զարգացման անօրինակ բարձր մակարդակի հասած այդ պատմաիրիւի վերաբերյալ:

Բոլոր պարագաներում՝ միջին դարերում և ոչ միայն միջնադարում ուսուցման ասպարեզը նպատակահարմար կլինեին ներկայացնել ոչ միայն արձանագրելով եղած իրավիճակը, այլև փորձել տալու ուսուցման մակարդակն ու տարածվածութիւնը, փոխադրեցութիւնները հասարակական-մշակութային մյուս բնագավառների

Հետ նրա առանձնահատուկ դերն ու նշանակությունն ընդհանրապես ազդային կյանքում:

4. Հայտնի է, որ արհեստագործության բնագավառում, մանավանդ նրա որոշ ճյուղերի (ոսկերչություն, արծաթագործություն և այլն) մեջ Հայերի Հմտությունն այն աստիճան բարձր է, որ ճանաչում է գտել անգամ Հայաստանի սահմաններից դուրս: Արհեստը լայն զարգացում է սուղրել և կատարելության հասել Հայ ժողովրդի ամբողջ պատմության ընթացքում, հնագույն շրջանից մինչև արդի ժամանակաշրջանը: Արհեստի գերը առավել նշանակալի էր միջին դարերում, որանգ այն հանդես էր գալիս որպես գործարանային արտադրությանը նստորգող տնտեսության հիմնական ճյուղ:

Ինչպես միջնադարի, այնպես էլ նոր շրջանի արհեստագործության մասին կան բազմաթիվ հիմնավոր ուսումնասիրություններ: Միջին դարերի սրահատները հետադուրովի են մասնավորապես Բ.Առաքելյանի երկհատոր աշխատությունում²: Հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է արհեստների տեսակները, դրանց կատարելագործման աստիճանը, համբարությունների առկայությունը, և որ գլխավորն է, գյուղատնտեսության հետ տնտեսական կյանքի առանցք կաղմելու հանգամանքը: Արհեստավորական կազմակերպությունների՝ համբարությունների, դրանց կառուցվածքի ու գործունեության ընդլայնումը հիմնավոր լուսաբանվել է Ս.Եզիազարովի աշխատություններում³:

Առաջին հայացքից թվում է թե արտադրության այդ եղանակը, դրա առանձնահատկություններն ու նշանակությունը այնքան խոր ու համակողմանի ուսումնասիրված են, որ հարկ է բավարարվել կատարվածով: Հետագա պրպտումները հազիվ թե նոր բան ավելացնեն: Սակայն այդ միայն առաջին հայացքից: Կան հիմնահարցին առնչվող այնպիսի, թեկուզ հավելյալ ընդլայնում երևույթներ, որոնց վրա արժե ուշադրություն հրավիրել:

² Բ.Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9-13-րդ դդ., Երևան, 1958, 1963:

³ С.Егизаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, селская община, Казань, 1889, ч.II, городских цехи, организация и внутреннее управление закавказских амбаров, Казань, 1891.

Արհեստից դեպի արվեստը կարձ՝ ճանապարհ է, մի քայլ է: Արհեստները, հատկապես նրա որոշ ճյուղերն են հիմք դարձել և պարարտ հող ու միջավայր ստեղծել արվեստի շատ բնագավտոների ձևավորման համար: Միջնադարյան Հայաստանում արվեստների ոչ սակավ ճյուղերի ձևավորումն ու առաջընթացը միջին իր հետնախորքում չէր հենվում կատարելության հասած արհեստագործության վրա: Վերջինս ընդհանուր դաշտ էր ստեղծում և սնում, խթանում արվեստի որոշ ճյուղերի առաջացումն ու զարգացումը:

Երկու այդ բնագավառների՝ արհեստների և արվեստների առընչությունների և փոխադարձ կապերի լայնախոհ դիտարկումն ուշագրավ ու հետաքրքիր շատ երևույթներ, իրողություններ կարող բացահայտել, որը չպետք է անտեսել:

Ինչպես նշեցինք, հայ իրականության մեջ մեծ տարածում գտած արհեստավորական համքարությունների ներքին կառուցվածքը, գործավարության արմատավորված սկզբունքները լավադույնս յուսաբանվել է: Սակայն այդ կողմակերպությունների դերը միայն դրանով չի սպառվում: Դրանց հատուկ են այլ հատկանիշներ, որոնք պակաս կարևոր չեն, որոնք անտեսվել կամ բավարար ուշագրության չեն արժանացել: Արհեստավորական այդ ընկերությունները ժողովրդի հետ անմիջականորեն հարաբերվող և ազգային սովորությունների ու ավանդների վրա հիմնված, միաժամանակ խիստ պահպանողական բնույթի կազմակերպություններ են եղել: Նրանցում արմատավորված սովորությունները պահպանվել են գարեբով: Հենց այդ առումով նրանք լավագույնս պահպանել են ազգային ոգին ու բարքերը: Ազգային դիմագիծը պահպանելու նրանց հատկանիշն առավել ակնառու դրսևորվել է հայկական գաղթաշխարհում: Այնտեղ հայերի համար առաջնային տնտեսության այդ ճյուղը զարգացել է, իսկ համքարությունները գրեթե անփոփոխ պահպանել են հայրենիքից իրենց հետ տարած ավանդները, ազգային լեզուն ու բարքերը: Այդ առումով Նոր Նախիջևանի, Արևելյան Եվրոպայի և մյուս երկրների հայկական գաղութների համքարությունները հար և նման են եղել Անդրկովկասի նույնանուն կազմակերպություններին: Նշանակում է տնտեսական կյանքի կարևոր բնագավառ լինելուց զատ, ազգային բարքերն ու նկարագիրը հետևողականորեն պահպանելու նրանց այդ հատկանիշի լուսաբանումն առաջնային կարևորության հարց է:

5. Հայաստանի վաղ միջնադարի, ավելի ստույգ՝ VII-IX դ. արարական տիրապետության ժամանակաշրջանը ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից ստեղծված ծանրակշիռ աշխատության՝ Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակության II Հատորում արված է հիմնավոր: Հանգամանալի ու համակողմանի ներկայացված է ստեղծված ոեալ իրավիճակը, սոցիալական ծանր դրությունը, օտարի լուծը թոթափելուն ուղղված ընդվզումներն ու ապստամբությունները և այլ խնդիրներ:

Սկզբնաղբյուրները, հատկապես ականատես պատմիչները, թողել են արարական արշավանքների ու տիրապետության հետևանքով երկրի ավերածությունների ու քայքայման այնպիսի ճնշիչ նկարագրություն, որ թվում է թե երկրի ընդհանուր վայրէջքն ու քայքայումը անկասելի էր: Սակայն ավելի քան երկու դար տևած և երկիրը քայքայման եզրին հասցրած արարական լուծը թոթափելուց և անկախություն ձեռք բերելուց ընդամենը մի քանի տասնամյակ անց Բագրատունյաց Հայաստանում մշակույթն ու տնտեսական կյանքը, ասել է թե ողջ երկիրը, ոչ միայն ամոքվում, այլև բարգավաճում վերելք էր ապրում: Ո՞րն էր դրա պատճառը: Ինչ գործոնների շնորհիվ է, որ ավերված երկիրը կարողանում է առաջադիմության ուղի բռնել: Այդ հիմնահարցերը, որոնք ժողովրդի պատմության, նրա ինքնության առանցքն են կազմում, չեն չոչափվում, մնում են անըմբռնելի, անպատասխան:

Դրա հիմնական բացատրությունը հարկ է որոնել այն իրողության մեջ, որ տնտեսական կյանքի ու կենցաղի մեջ Հայ ժողովուրդը շարունակել է հավատարիմ մնալ ազգային իր ապրելաձևին, կյանքի ու կենցաղի նախնիներից ժառանգած ու արդեն բյուրեղացած սովորություններին ու բարքերին: Օտարի տիրապետությունը, նրա թեկուզ մնայուն ներկայությունը չի կարողացել ներթափանցել ժողովրդի առօրյայի մեջ: Նրան չի հաջողվել խաթարել դարերով մշակված, ազգային առանձնահատկություն դարձած կենցաղն ու աշխատանքային ապրելաձևը: Տիրապետող պետության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրոնական ակնհայտ հարկադրանքի պայմաններում անգամ երկրի արտադրական ներքին կյանքը շարունակել է ընթանալ ավանդական եղանակով: Առօրյա կյանքն, ընտանեկան ու աշխատանքային կենցաղը, ժողովրդական մշակութային երևույթներն են առաջին հերթին բնութագրում այս կամ այն ժողովրդին,

ամբողջացնում. նրա նկարագիրը: Դրա մեջ է արտահայտվում. նրա էթնիկական առանձնահատկությունը, ազգային ինքնատիպությունը, փաստորեն՝ բուն պատմությունը:

Հետևաբար հիմք չպետք է դարձնել միայն օտարի ավերիչ արշավանքների, նրանց տիրապետությանը բնորոշ ծանր հարկերի ու ճնշումների մասին պատմիչների նկարագրությունները: Հարկ է արաբական, ինչպես և օտարի տիրապետության այլ ժամանակաշրջանների պատմությունը շարադրելիս նկատի առնել առաջին հերթին երկրի ներքին առաջադիմության գործոնները:

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի հիմնական բացասական հետևանքները միայն ծանր հարկային համակարգի և առհասարակ տնտեսական ռոնաճնշումների մեջ որոնելը կարծում ենք կլինի հիմնախնդրին ոչ համակողմանի մոտեցման դրսևորում: Այն հարկ է դիտարկել ժողովրդի, Հայ Հասարակության թնականոն, պատմական զարգացման ընթացքը խաթարելու մեջ: Արաբական ամիրությունների վարած ուղղակի և անուղղակի քաղաքականության հետևանքով տեղի ունեցան ժողովրդագրական տեղաշարժեր, և որ գլխավորն է, մենք կորցրինք Հայ ազնվական դասի սերունդը:

Մի պահ վերհիշենք մի կողմից արարական ցեղերին հրկրի կենտրոնական մասերում վերաբնակեցնելու, մյուս կողմից՝ Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիներում. Հայ նախարարներին Հավաքելու և Հրկիզելու միջոցով ոչնչացնելը: Պետականության պաշտպանության հետևողական հատկանիշներով օժտված Մամիկոնյան տոհմը, փաստորեն թուլացավ ու վերացավ ժողովրդական ապստամբությունները գլխավորելու և արաբական լծի դեմ պայքարի քառուղիներում: Հիշենք այդ գերդաստանի նշանավոր դեմքերի Հայ ժողովրդի ինքնությունը պաշտպանելու համար մղած անձնվեր պայքարը և իրենց գործունեությամբ ազնվականին բնորոշ պահվածքը: Մուշեղ Մամիկոնյանի կողմից Հայ ժողովրդի երգվյալ թշնամի Շապուհ II-ի դեմ կանանոցի նկատմամբ ազնվականին հատուկ վեհանձն վերաբերմունքը:

Հարկավ, հնարավոր է սրան հակասող այլ տեսակետներ երևան գան: Կարող են պնդել, թե Մամիկոնյանների, Կամսարականների և ուրիշ նախարարական տներ վերացան, բայց Հենց նույն արաբական տիրապետության ժամանակ դրանց փոխարինելու եկան Բագրատունիների, Արծրունիների, Այուռնյաց նախարարական տները: Նախ

նկատի պետք է առնել, որ նախարարական այդ տները ևս վերացան օտարերկրյա տիրակալների ձեռքով, որը ցավոք, շարունակական ընդլայնվեց կրեց: Դրանից բացի, թող ներվի ասել, որ Հիշյալ նախարարական աներին էջը Հաջողվում ինքնությունը, պետականությունը պաշտպանելու հարցում բարձրանալ Մամիկոնյանների աստիճանին: Արարական ամիրայությունների և նախորդ ու հետագա օտարերկրյա տիրողների հայ ժողովրդին հասցրած թերևս ամենից ավելի մեծ հարվածը Հայ ազնվականական դասի վերացումն էր:

Հայտնի է, որ ազնվականությունն է ամեն մի ժողովրդին միավորող, նրան ուղղություն տվող և նրա կյանքում առաջատար դեր կատարող հասարակաչերտը: Ժողովրդի ազնվական խավի վերացումը, հավասարազոր է նրան առաջնորդից զրկելու, խիստ ասած՝ դիստանելու հետ: Մի պահ եթե վերհիշենք, թե ինչպես հայրենիքում իրեն վերագտնելու պայմանների բացակայության հետևանքով արաբերկրում ազնվականի կոչման հասած հայկական դերգաստանները Հունդարիայում (Տբանսիլվանիա) և հատկապես Ռուսաստանում ինչպիսի ընդգրկում և մնայուն գործունեություն ծավալեցին հասկանալի կդառնա ազնվականության առաքելությունը:

Նոր Զուդայից դուրս եկած Լաղարյանները XVIII դարի վերջին քառորդում ռուս ազնվականության աստիճանի բարձրանալով դարձան ռուսահայության հովանավորը, հիմնեցին և ավելի քան մեկ հարյուրամյակ պահպանեցին նոր դարաշրջանի դիտակրթական ամենանշանավոր հայկական կենտրոնը՝ Լաղարյան ճեմարանը, սատար կանգնեցին իրենց ժողովրդին՝ նրա կենսական խնդիրները լուծելու հարցերում: Հետևաբար արդարության, պատմական ճշմարտության առաջ մեղանչած կլինենք, եթե իշխող դասակարգին, ազնվականական խավին սոսկ սոցիալ-դասակարգային տեսանկյունից մերժենանք և պարզունակ մեկնաբանություն տալով՝ նրա կոչումը տեսնենք միայն շահագործման մեջ: Հնարավոր ու անհրաժեշտ է դարձել համակողմանի մոտեցմամբ գիտականորեն հիմնավոր մեկնաբանություն տալ հայկական նշանակության այս հիմնահարցին:

6. Միջին դարերում հայ մշակույթը մեծ վերելք ապրեց: Հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորի III հատորում այդ ժամանակաշրջանի IX-XIV դարերի մշակույթը ներկայացված է հանգամանորեն, իր բազում ճյուղերով ու դրսևորման տարբեր ձևերով: Թեպետև

այդ բաժինների հեղինակները անվանի մասնագետներ են, բայց ծավալուն շարադրանքի ծրագրված պահանջը իրականացրած լինելու ձղտումով մշակույթի որոշ ճյուղեր ներկայացված են ըստ առանձին նահանգների: Ինչպես ասենք ճարտարապետության Այու.նիքի, Վասպուրականի, Անի-Շիրակի դպրոց, կամ դրականությունը՝ Հյուսիսարեւելյան Հայաստանում, Արեւմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում: Ցանկացած ժողովրդի պատմությանը նվիրված ընդհանրացնող աշխատություններում նման մեթոդով շարադրելը արդարացված չէ: Պատմական զարգացման ընդհանուր իրավիճակի մասին պատկերացում կազմելը փաստորեն իսթարվում է տեղային առանձնահատկությունների շեշտադրման հետեւանքով: Այդպիսի մոտեցումը տեղին կարող է լինել մենագրական հետազոտություն կատարելու պարագայում:

Դրանից բացի իրարից անջատ, առանձին բաժիններով են ներկայացվել IX-XIV և XII-XIV դարերի մշակույթը: Դրանով, կամա թե ակամա, մշակույթի փոխկապակցված զարգացման ուղիները մեխանիկորեն բաժանվել, առանձնացվել են իրարից:

Հեղինակները ե. Հատորի պատասխանատուները առաջնորդվել են ոչ այնքան մշակույթի զարգացման միտումները նկատի առնելով, որքան՝ երկրի քաղաքական կյանքում կատարված փոփոխությունները: Արաբական լուծը թոթափելուց և անկախություն ձեռք բերելուց հետո երկրի տնտեսության անշեղ վերելքի պայմաններում մշակույթը այնպիսի թափ առավ, որ սելջուկյան և մոնղոլական արշավանքներն ու տիրապետությունը անշուշտ խոչընդոտեցին, բայց չկարողացան կասեցնել նրա զարգացման բուռն ընթացքը: Եվ անդամ օտարի բռնատիրության պայմաններում մշակույթն իր ներուժով, կատարելագործման գիտամշակութային բնագավառին հատուկ ներքին ինքնաբայլ միտումներով ու օրենքներով, շարունակում էր առաջադիմել: Միշտ չէ, որ քաղաքական համակարգի և լայն առումով մշակույթի բնագավառում կատարվող տեղաշարժերը, իրար ներդաշնակում, համազոր են ընթանում:

Միջնադարյան Հայ մշակույթը IX-XIV դարերում հասավ զարգացման ամենից ավելի բարձր աստիճանի: Հարկավ հայագիտության մեջ ընդունված է V դարը համարել մշակութային ոսկեդար, նկատի ունենալով գրերի գյուտը և հայ դպրության ու պատմագրության

ստաջացումն ու վերելքը: Վաղ շրջանում սկսված այդ վերելքի հիմքի վրա Հեռագրա ստաջընթացը հունգեցրեց զարգացած միջնադարին: Սակայն վաղ միջնադարի մշակույթը իր ակունքներում սնվում, բարձրանում էր Հելլենականի հիմքի վրա: Զարգացած միջնադարում մշակույթը դարձավ առավել ընդգրկուն և դրա բոլոր ճյուղերի՝ դրականության, իրավագիտության, կերպարվեստի, պատմագրության, ճարտարապետության, բժշկության, գիտության մյուս ոլորտների խթանումն ու հուժկու վերելքը սնվում էր տեղական ակունքներից և դուրս հայկական, աղբյուրներում էր:

Այն իր ուրույն դրսևորումներով Համաշխարհային Հնչեղության էր Հասնում և Համահունչ էր եվրոպական միջնադարի նվաճումներին: Արդարև ստեղծվել էին այնպիսի նախահիմքեր, որ եթե Հետևողական զարգացման այդ ընթացքը չկասեցվեր գրսի ուժերի կողմից, բնականաբար, կհանգեցներ այնպիսի աստիճանի, այնպիսի վերածնունդ կկատարվեր, որպիսին ավելի ուշ կատարվեց եվրոպայում: Հետևաբար անհրաժեշտություն է զգացվում IX-XIV դարերի գիտամշակութային կյանքը ներկայացնել ամբողջ խորությամբ և մեկ միասնական ընթացքի մեջ:

VLADIMIR BARKHUDARYAN

REFLECTIONS ON SOME PROBLEMS OF THE MEDIEVAL HISTORY OF THE ARMENIAN PEOPLE

Summary

The article underlines the reflection that the Soviet Armenian historiography elucidating the problems of the Ancient and Medieval History, unlike the Modern (the New and Newest periods) History, got off the scientific principles insignificantly. Anyway the investigation of many problems of those epochs were not taken into consideration by the researchers, were analysed unilaterally or were not paid enough attention.

Those problems are:

a) The specification of the characteristic of the social system of Ancient Armenia because the standpoint of perception of ancient Armenia as a slave-owning system is controversial.

b) The modern and thoroughly analysis of the century-old history of the Armenian Church and revealing of its importance.

c) The elucidating of the history of the centres of science and education of medieval Armenia,

a) The investigation of connections and intercommunications of arts and trades.

b) The revealing and appraisal of the Armenian nobles' place in the political, economical and cultural life of the country.

c) The elucidation of the raising of the Armenian national culture in the IX-XIV centuries.